

EEUWIG LANDSCHAP

**Wim Huijser en
Jeroen Bosch**

Eeuwig landschap

**In het voetspoor van
Eli Heimans' Uit Ons Krijtland**

Deze uitgave kwam tot stand dankzij financiële bijdragen van Het Limburgs Landschap, Natuurmonumenten en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

© 2024 Wim Huijser en Jeroen Bosch / Uitgeverij Noordboek

Omslagfoto Wim Huijser

Omslagontwerp Peter Slager (Garage BNO)

Boekverzorging Sander Pinkse

ISBN 978 94 6471 262 9

NUR 410 | 940

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

www.wimhuijser.nl

www.jerbosch.nl

Inhoud

Inleiding 9

Korte levensschets van Eli Heimans (1861–1914) 21

1 Aan de Geul 27

INTERMEZZO Drukgeschiedenis van *Uit ons Krijtland* 39

2 Watergeweld 43

INTERMEZZO Uit de streek 52

3 Daags na de bui 57

INTERMEZZO De Volmolen 64

4 Oude grond 69

INTERMEZZO Epen Bronnenland 76

5 Nieuwe grond 81

INTERMEZZO Herberg De Smidse 90

6 De oude beekweg 95

INTERMEZZO Groeten uit Epen 104

- 7 Nog meer antiquiteiten 109**
INTERMEZZO De Bellet boomgaard 118
- 8 Naar de steenkoolgrot 123**
INTERMEZZO Hemel en aarde 134
- 9 Vreemde gewassen en een ijzermijn? 139**
INTERMEZZO Het zinkviooltje 148
- 10 Naar de krijtrotsen 153**
INTERMEZZO Graven in Heimans' fossielencollectie 162
- 11 Naar de vuursteengroeven 167**
INTERMEZZO Schaapskooi Mergelland 177
- 12 Het Bovenste Bosch 181**
INTERMEZZO Diepte zien 189
- 13 Langs de Sijlerbeek terug 193**
INTERMEZZO Water vasthouden 204
- 14 Over grenzen 209**
- Noten 218
Literatuur 221
Beeldverantwoording en dank 224

Misschien komt dit werkje in heel veel jonge handen; dat is mogelijk en ik hoop het; want dan wordt het land om Epen van Mechelen tot Beusdael mogelijk nog eens het Nationale Park van Nederland.

– Eli Heimans, *Uit ons Krijtland*, 1911

Mijn geest rustte uit, terwijl ik dan over de heuvel klauterde met hamer en beitel in den rugzak, al keien en fossielen kloppende op de paden door Heimans ons gewezen. Hij sprak tot mij door zijn boek [...].

– J.B. Bernink, *Amoeba*, 1925

Laten we een ode brengen aan Eli Heimans door dit bijzondere stukje heuvelland te koesteren en te beschermen, zodat ook na ons mensen ervan kunnen genieten.

– Anne van der Linden, 'Uit ons Krijtland'. *Eli Heimans toen en nu*, 2014

We moeten constateren dat er nog weinig zicht is op toenadering tussen natuurbeelden onderling enerzijds en de intensieve landbouw anderzijds.

– Michiel Purmer, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten*, 2018

Je moet mensen ook weer niet somber maken. Dan worden ze alleen maar bang. Je moet ze het goede leven laten zien.

– Richard Powers, *Verwilderd*, 2021

Inleiding

OMSTREEKS 1900 maakte de belangstelling voor de natuur in Nederland een bijzondere opbloei mee die later werd gekenschetst als een ‘biologisch reveil’.¹ Dit was vooral te danken aan een tweetal onderwijzers dat vaak in één adem wordt genoemd: Eli Heimans (1861–1914) en Jac. P. Thijssen (1865–1945). Beiden werden natuurbeschermer, richtten samen het tijdschrift *De Levende Natuur* op en waren in 1899 verantwoordelijk voor de eerste editie van de *Geïllustreerde flora van Nederland*. Naast tal van andere boeken brachten ze samen ook het *Wandelboekje voor Natuurvrienden* (1900) uit.

De euforische beginregel ‘Een nieuwe lente en een nieuw geluid’ uit de *Mei* van Herman Gorter klonk welluidend door in hun werk. Door zich te verdiepen in het leven van planten en dieren in relatie tot hun omgeving, zetten beiden met hun uitgaven ook anderen aan tot het verrichten van natuurstudie en veldbiologisch onderzoek. Via een oproep in *De Levende Natuur* werd in 1901 de Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging (nu KNNV) opgericht. Hun uitgever W. Versluys speelde een belangrijke rol door het werk van beide onderwijzers op het gebied van natuurlijke historie ‘even revolutionair als het werk der Tachtigers op het gebied der literatuur’ te beschouwen.² Heimans en Thijssen waren evenwel heel verschillend geaard. Thijssen kende meer bravoure, ‘had een impulsieve natuur, vertoonde een beminnelijke onbescheidenheid, timmerde meer aan de weg dan Heimans en zocht graag contact met hoger geplaatste vakbiologen en autoriteiten. Heimans daarentegen

was meer de stille werker, de stuwende kracht, die zich altijd bescheiden achteraf hield.³ Beiden waren zich er al terdege van bewust dat de natuur beschermd moest worden, alleen al om de toekomst van de ‘natuursport’ veilig te stellen.

Het woord ‘natuurbescherming’ viel voor het eerst in 1903.⁴ Zowel Heimans als Thijssen beschikte over een enorme kennis van de planten- en dierenwereld en schreven daar niet alleen begrijpelijk, maar ook aanstekelijk en meeslepend over. Toen ze echter werden voorgedragen voor een eredoctoraat, bleken de vakbiologen tegen te zijn.

GEULDAL

Terwijl Thijsses bekendheid als schrijver in de daaropvolgende jaren uitgroeide dankzij de lange reeks Verkade-albums die vanaf 1906 verscheen, zou Heimans vooral indruk maken met het boek dat hij in 1911 liet verschijnen, *Uit ons Krijtland*, dat later als zijn beste publicatie werd beschouwd. In plaats van lezers een overzicht te geven van de natuur in haar volle omvang, zoomde hij in op één bepaalde plek: het Geuldal onder het Zuid-Limburgse dorp Epen, waar hij zich verbaasde over wat hij zag en dat hij probeerde te verklaren. *We zijn in een afgelegen, nog weinig bezocht, intiem en zeer bijzonder uithoekje van ons Vaderland (...)*, zou Heimans schrijven. *We zijn bij het dorpje Epen.*

Ofschoon vanaf de opening van station Valkenburg in 1853 Zuid-Limburg al geen onontgonnen gebied meer was en er rond 1900 al in diverse plaatsen hotels stonden, bleef Epen nog lang moeilijk bereikbaar. Wie er wilde komen moest gebruikmaken van de koets, de fiets of te voet gaan. Vanaf 1898 keerde Heimans, zo vaak als zijn werkzaamheden het toelieten, geregeld naar Zuid-Limburg terug om er lyrische stukken over te schrijven voor onder andere *De Amsterdammer*. In de zomervakantie van 1899 was hij er samen met zijn vriend Thijssen.

Het kwam door J.B. (‘meester’) Bernink (1878–1954) – onderwijzer, natuurliefhebber en de latere stichter van Natura Docet in Denekamp – dat Heimans op het idee werd gebracht om naar Epen te gaan. Wat Heimans daar vooral boeide was het doen van onderzoek naar de relatie tussen het voorkomen van planten en diersoorten en de bodemgesteldheid, een voor die tijd nogal onontgonnen onderwerp.

Nu wordt het helder dag en heel duidelijk is het nu, waardoor de onderhelft

*der hooge heuvels onzichtbaar is, schreef Heimans in De Amsterdammer. Er golft een dampstroom door het dal boven de Geul; de zachte zuide-wind, die de rijpende gerst doet ruischen en de haverpluimen ritselen, drijft snel de damp in golven voort naar 't noorden. Waar het dal iets nauwer wordt, daar stijgt ze op en stroomt tot over de toppen van boomen en heuvels heen.*⁵

Het landschapsbeeld, bestaande uit akkers op de plateaus, bossen op de steile hellingen en kleinschalige percelen rondom de dorpen en in de meeste beekdalen, dat Heimans rond Epen aanschouwde, vond haar oorsprong in de Middeleeuwen.⁶ Interessant was vooral dat in de directe nabijheid verschillende aardlagen aan de oppervlakte kwamen, zoals Carboon en Krijt. Heimans was zo enthousiast over de omgeving dat hij in de loop van de wintermaanden in Amsterdam tijdens zijn werk geregeld beelden ervan voor de geest kreeg, wat hij ervoer als een onuitsprekelijk verlangen naar buitenlucht en buitenstudie.⁷ Toch zou hij zijn leven lang in Amsterdam blijven wonen, in de overtuiging dat je de natuur pas goed leert waarderen als je er niet meer dagelijks in verkeert. Van de verschillende vakanties die Heimans in Epen doorbracht en van de tochten die hij hier maakte, bevat *Uit ons Krijtland* de levendige beschrijvingen.

In de zomer van 1910 trok Heimans andermaal naar Epen om er met zijn gezin de vakantie door te brengen en uit wandelen te gaan ter voorbereiding op zijn geplande boek.⁸ Tegelijk probeerde hij er rust te vinden. Echter, *in die heerlijke rust, die na vele maanden onafgebroken arbeid zoo goed doet, die een voelbare, tastbare weldaad is voor lichaam en geest, in die zoo nodige en begeerlijke rust-oogenblikken zelf, zoekt de geest al weer naar werk, naar geestesarbeid ...*

Bij zowel andere vakantiegasten als de bevolking van Epen werd Eli Heimans al snel een bekende en beminde figuur. Zijn wandeltochten brachten hem langs de Geul naar de buurtschappen Plaat, Diependal en Terziet (in Heimans' tijd nog Reziet genoemd). Maar ook naar Eperheide en het Onderste en Bovenste Bosch. Het landschap maakte daar op hem een tijdloze indruk. Het kwam hem voor dat het eeuwig zo was geweest en ook eeuwig zo blijven zou. Een toevalligheid was dat hij, op wat 22 juli 1910 nog als een schitterend mooie vakantiedag begon, een bijzondere vorm van natuur- en watergeweld meemaakte. Na een enorme hoosbui die gepaard ging met onweer, trad de Geul in korte tijd ver buiten haar

oevers, met als gevolg dat een groot deel van de vegetatie wegspoelde en de ondergrond zichtbaar werd.

In de dagen daarna bezocht Heimans tijdens een van de wandelingen een oude steengroeve bij de buurtschap Cottessen. In zijn boek vertelt hij enthousiast hoe hij tussen de leisteenlagen een paar schilfertjes steenkool vindt. Het was dan ook de enige locatie in Nederland waar de steenkool direct aan de oppervlakte verscheen. De 'steenkoolgrot' noemde Heimans de plek die later zou uitgroeien tot symbool van het unieke landschap in het Geuldal.

Zwitserland geregeld. De opbrengst op kalkhoudenden grond is grooter dan die van tarwe; bovendien blijven de vogels wel

Spelt-maaiers. De huizen waarvan de daken te zien zijn, behooren bij de Ondersten Molen. In de diepte achter het veld stroomt de Geul (naar links) tusschen de populieren.

van spelt af, ze kunnen de korrels niet zoo gauw te pakken krijgen. Tarwe schijnt hier van de vogels meer te lijden te hebben dan elders; althans zoo beweren te boeren.

Een pagina uit
Uit ons Krijtland.
Met de Onderste
Molen wordt
bedoeld: de
Epenere Geul-
molen of de
Wingberger-
molen.

BRACHIOPODE

In het jaar van publicatie van Heimans' lofzang, deed hij rond Pasen in het gebied nog een opmerkelijke vondst. Met de ontdekking van een bijzonder fossiel – een zogenaemde brachiopode, een ongewerveld dier met een tweekleppige schaal – kon worden aangetoond dat het Zuid-Limburgse Heuvelland vroeger zee was geweest.

Hoewel Heimans zijn boek bestemd had *voor den vacantietijd van natuurvrienden* en hij de toon luchtig hield om vooral ook bij jongeren belangstelling te wekken voor het gebied, gaat het in *Uit ons Krijtland* niet alleen om de wordingsgeschiedenis van een stukje landschap van bij elkaar hooguit 12 vierkante kilometer – zowel in lengte als in breedte een uur gaans –, maar ook om de doorwrochte geschiedenis van de bodem. Flink wat bladzijden besteedt hij dan ook aan de historische geologie van ons land. De talloze vragen die zich opdrongen terwijl hij de omgeving van Epen doorkruiste, evenals Heimans' kritische en onderzoekende geest, maken dat *Uit ons Krijtland* ruim een eeuw later nog altijd boeiend is om te lezen. Om ook gewone natuurliefhebbers enthousiast te maken, nam Heimans niet de theorie maar de plek als uitgangspunt. Hoewel hij met behulp van studieboeken probeerde antwoorden te vinden, lieten ook de beste werken hem in de steek. *Het was mij, als zoovelen die hunkerden naar zulke natuurkennis, of men ons voeden wilde met spijslijsten.[...] Soms meent ge inderdaad uw honger met studeeren gestild te hebben, totdat ge een poosje later merkt, dat ge nog helemaal geen voedsel hebt gehad.*

Ondanks dat zich al in Heimans' tijd veranderingen voordeden in het traditionele gemengde bedrijf en daarmee ook in het landschap, leverde het boek al met al een uitermate idyllisch beeld op van wat Heimans beschouwde als *het ware Ultima Thule van Nederland*. Een halfjaar na verschijning bevestigde hij zijn landschappelijke voorliefde nog maar eens: *Zuid-Limburg is voor ons Noord-Nederlanders, althans voor zoover wij tevens natuurvrienden zijn en binnen de grenzen willen blijven, het mooiste en beste, dat wij aan landschapschoon kennen.*⁹

BEZOEKERS

Wij zijn dit jaar de laatste gasten van Epen. Er waren er meer dan honderd, schreef Heimans nog in 1910. Maar als de Nederlanders eenmaal wisten

hoe mooi het er was vervolgde hij, *dan zouden er hier 's zomers niet honderd, maar duizend komen uitrusten en genieten*. Het is mede aan Heimans zelf te danken dat die bezoekers er ook kwamen. En in overvloed! Eind jaren twintig wees de Nederlandsche Botanische Vereeniging (NBV) de Geulweiden bij Epen aan als een van de terreinen die vanwege hun kenmerkend Zuid-Limburgse flora behouden zouden moeten blijven.

Ook Thijsse sprak zijn zorg uit over de ontwikkelingen in het gebied. In een verslag van een veldbezoek aan Zuid-Limburg spreekt hij over een drietal gevaren: allereerst de overmatige kap, als tweede de omzetting van bos naar boomgaard en als derde de afgraving van mergel. Daarnaast heeft Thijsse het al over de 'ontwijding' van het gebied door kampeerdere.¹⁰ Ook in de kwestie over de afgraving van de Sint-Pietersberg had hij al ondervonden dat de Zuid-Limburgers zelf zich vrijwel afzijdig hielden en er weinig initiatief van hen uitging. Hij meende dat daar ook veel 'plaatselijke personenvrees en religieus antagonisme' bij in het spel was, 'om nu nog maar niet eens te spreken van financiële knoeierijen'. Hij ziet het dan ook als plicht om na de nederlaag op de Sint-Pietersberg met de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten elders in Zuid-Limburg 'vastere posities in te nemen'.¹¹

In zijn beschrijving van het Geuldal laat hij niet na de verdiensten van zijn inmiddels overleden vriend Eli Heimans te benoemen.¹² Toen hij in 1936 het Verkade-album *Waar wij wonen* schreef, keerde hij er in het laatste hoofdstuk weer eens naar terug: 'Van Slenaken kunnen wij steil omhoog gaan naar Eperheide en Epen en dan zijn wij in het land van Heimans en wanneer gij zijn 'Krijtland' nog kunt bemachtigen, kunt ge gaan begrijpen, hoe heerlijk het is om daar met inzicht en besef te wandelen in het Onderste en Bovenste Bosch, langs de Sijlerbeek en langs de Geul en aan de overzijde van de Geul langs de Carboonhelling. Er is sedert Heimans zijn boek schreef wel veel veranderd, maar de hoofdzaken zijn gebleven. Nog altijd bloeien de zinkviooltjes in de bonte weiden langs den stroom, die lustig voortkabbelt van molen tot molen, met onuitputtelijke afwisseling van loopbaan en begroeiing. Of de gele Monnikskappen nog stand houden, is onzeker.'

Historisch geograaf en hoogleraar Hans Renes (1954–2023) stelde dat, in tegenstelling tot andere Limburgse beken, de belangen van het toerisme en de natuurbescherming de Geul wellicht hebben gered van

normalisatie en kanalisatie. De veranderingen in het landschap waren echter zo langzaam gegaan dat ze nauwelijks werden waargenomen. Dat gebeurde pas bij nadere beschouwing, wanneer bijvoorbeeld een moderne kaart naast een oude werd gelegd. Volgens Renes was niet alleen het landschap zelf veranderd, maar ook degenen die het landschap gebruiken. ‘Wat ogenschijnlijk hetzelfde bleef, neemt in de samenleving een heel andere plaats in.’¹³

BEHOUD VAN SCHOONHEID EN KARAKTER

Na de Tweede Wereldoorlog en de dood van Thijsse veranderden de inzichten over natuurbescherming. Vanaf 1940 kwamen de meeste Zuid-Limburgse bossen in handen van de staat of natuurbeschermingsorganisaties. Terwijl Staatsbosbeheer in de jaren veertig en vijftig, vooral door de inspanningen van houtvester (later hoofdingenieur-directeur) Willem Herbert Diemont (1907–1972), in Zuid-Limburg veel belangrijke (helling)bosreservaten verwierf, bleven de aankopen van Het Limburgs Landschap en Natuurmonumenten nog zeer beperkt.¹⁴

Botanicus en natuurbeschermmer Victor Westhoff (1916–2001), die Thijsse als zijn inspirator beschouwde en een nieuwe visie op natuurbeheer ontwikkelde, hield een pleidooi voor ‘landschapsreservaten’. Hij doelde daarmee op gebieden die hoofdzakelijk uit cultuurgrond bestonden en die men niet wilde aankopen of onteigenen, maar waarvoor zodanige richtlijnen moesten gelden dat ze geen ingrijpende veranderingen zouden ondergaan. Het tweeledige doel was het behoud van schoonheid en karakter van het landschap en tegelijk het doen van onderzoek naar de geschiedenis van de landschapontwikkeling. Westhoff legde daarbij uit dat de natuurwaarden in Nederland vooral gebonden zijn aan bepaalde oude vormen van agrarisch beheer, waarbij zogenoemde halfnatuurlijke gemeenschappen ontstaan waarin een plek werd geboden aan menselijk handelen.¹⁵

‘Dankzij Heimans is het Geuldal bij Epen één van de heilige plekken geworden in Nederland,’ verklaarde ruim een halve eeuw later Edmond Staal, toenmalig stafmedewerker externe betrekkingen van Het Limburgs Landschap dat de opengelegde groeve nabij Cottessen omdoopte tot Heimansgroeve. ‘Als mensen uit andere provincies aan Limburg denken, dan zien ze dit voor zich. Eigenlijk is hier vrij weinig veranderd

sinds de dagen van Heimans. De asfaltwegen, dat is misschien wel het grootste verschil.¹⁶

Dit klinkt echter toch iets te chauvinistisch. Want alleen voor wie door de oogharen kijkt, is het landschap nog gelijk aan toen. Nadere beschouwing leert ook dat er na de Tweede Wereldoorlog veel meer veranderde. Ook dienden zich in het Geuldal in de loop der jaren steeds meer bedreigingen aan. De landbouw maakte, mede door ruilverkavelingen, een voortvarende ontwikkeling door, dat gold helemaal voor het toerisme. Een groot deel van de karakteristieke graften werd opgeruimd, percelen werden samengevoegd en boomgaarden geroid. Wat in plaats daarvan snel groeide was het aantal campings en vakantiewoningen.

GROOTSCHEEPSE CAMPAGNE

Door het openhouden van een aantal groeven is het geologische verhaal van het Heuvelland echter goed afleesbaar gebleven. Naast de Heimans-groeve werd er in 1961 zelfs een ‘Heimans-Reservaat’ aangewezen.

Met de Aktie Geuldal, halverwege de jaren zeventig, probeerden de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten en Het Limburgs Landschap gezamenlijk het tij te keren. Het zinkvioletje dat op de graslanden langs de Geul groeide werd het symbool van een grootscheepse campagne om de benodigde gelden bij elkaar te brengen waarmee een oude watermolen en twee vakwerkboerderijen zouden kunnen worden gekocht. De overweldigende belangstelling en steun kwam vooral uit de rest van het land. Daarmee nam ook de animo van toeristen om de streek te bezoeken verder toe.

Ondanks de versnippering van het grondbezit, ging ook de landbouw in en om het Geuldal, evenals elders in Zuid-Limburg, verder mee in de vaart der volkeren. Geen kleine gemengde bedrijven meer, maar specialisatie richting veeteelt op de hellingen en grote akkerbouwbedrijven op de plateaus, waardoor de ontwikkeling van het beekdal zowel ecologisch als landschappelijk steeds geregisseerd werd door de aangrenzende percelen. Dit alles met grote gevolgen voor de (boeren)natuur. Zowel planten- als diersoorten kregen daardoor een flinke knauw. Door het verdwijnen van het oude hakhoutbeheer ging ook de biodiversiteit van de hellingbossen de laatste 50–60 jaar sterk achteruit.

Ofschoon het steeds meer dweilen met de kraan open werd, bleven

natuurbeschermingsorganisaties toch hun best doen om, wat landschapshistoricus Michiel Purmer noemt, de ‘arcadische idylle’¹⁷ zo veel mogelijk te behouden. In 2005 riep Stichting Natuur & Milieu het Geul- en Gulpdal (evenals de Drentsche Aa) uit tot Nederlands ‘vijfsterrenlandschap’. Door de aankoop van terreinen en gebouwen proberen de grote terreinbeherende organisaties te redden wat er te redden valt, al moest tijdens een interne evaluatie bij Natuurmonumenten in 2007 wel worden geconstateerd dat, als gevolg van gebrek aan geld en aandacht, in het Geuldal al een aantal jaren vrijwel geen beheer is gepleegd aan landschapselementen, waardoor een grote achterstand is ontstaan.¹⁸ Tegelijk richt het beheer zich waar mogelijk op het behoud en terughalen van natte hooilanden en oude vegetatietypes. Onder andere het zinkviooltje en de gele monnikskap zijn florasoorten waar reikhalzend naar wordt uitgekeken.

Vanzelfsprekend is dit alles ook in het belang van het toerisme. Het gebied kan zich immers mede daardoor in een grote recreatieve populariteit verheugen. De Mergellandroute is een van de meest geliefde autoroutes van Nederland. Het aantal overnachtingen en de economische betekenis van het verblijfstoerisme in de gemeente Gulpen-Wittem (waar ook Epen toe behoort) is omvangrijk. Ook het dagtoerisme vormt een belangrijk aandeel in de totale economische betekenis van het toerisme (zowel in de gemeente als in het hele Heuvelland). Ofschoon Gulpen-Wittem zelf weinig grote attracties kent, vormen fietsen en wandelen de belangrijkste activiteiten, wat het toerisme grotendeels ‘omgeving-gebonden’ maakt. Het grote aantal motorrijders en wielervoertuigen verstoort echter steeds meer de idylle van het ‘onbedorven landschap’ en de bijkomende verkeersdruk wordt door zowel de bevolking als de ondernemers regelmatig als storend ervaren. Volgens cijfers van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) nam het aantal vakantiewoningen in Nederland tussen 2017 en 2022 met 8,7 procent toe. In Limburg kwamen er in die periode relatief de meeste huisjes bij, waarbij de gemeenten met de grootste toename onder meer in het Heuvelland liggen.

‘Toeristische ontwikkeling kan een aanjager (vliegwielen) voor integrale gebiedsontwikkeling zijn,’ zo staat te lezen in een visiedocument van de gemeente Gulpen-Wittem. Waarmee gezegd wordt dat men deze sector graag wil ondersteunen en versterken.¹⁹ Het afwisselende Heuvelland

tussen Mechelen en Sippenaken heeft desondanks nog een grote aantrekkingskracht bij rustzoekers en wandelaars. Rond de Volmolen kan het vaak ook dringen zijn, en niet alleen voor een ijsje van de Wingbergerhoeve.

TOPNATUUR

Ondanks dat veel argeloze bezoekers menen dat het Krijtland er nog ongeschonden bij ligt, zien we op de kaart van Zuid-Limburg dat de dorpen in de afgelopen decennia verder zijn gegroeid, het aantal wegen is toegenomen en dat daardoor veel natuur is verdwenen. Maar de Geul meandert nog altijd door het dal en is daarmee de meest constante factor sinds de dagen van Heimans. Daarbij kent het gebied een groot aantal, zij het kleine, versnipperde Natura 2000-gebieden met de hoogste biodiversiteit van het land.

Een jaar of tien geleden werkte ARK Natuurontwikkeling (tegenwoordig ARK Rewilding Nederland) als aanjager van wilde natuur aan het

ambitieuze project ‘Geuldal, catwalk voor Europese topnatuur’. Door de aankoop van Waalse sleutelhectares werd het mogelijk een aaneengesloten grensoverschrijdend natuur- en landschapspark te ontwikkelen. De grote vraag is echter waar het heen moet met alle opgaven en uitdagingen waar overheden zich vandaag de dag voor gesteld voelen. Is het werkelijk zo dat de teruggang in kwaliteit van het landschap niet meer te keren is? Of is behoud of herstel van kwalitatieve landschapselementen als bermen, holle wegen, meidoornhagen en graften wel degelijk mogelijk? Maar welke gevolgen hebben de voortschrijdende klimaatverandering en de noodzaak om verder te verduurzamen? Hoe kunnen overstromingen van de Geul zoals in de zomer van 2021 in de toekomst worden voorkomen? En wat zal, mede gezien de politieke verschuivingen en de toenemende polarisatie, de boventoon voeren: *economie of ecologie*? Worden natuur en landbouw steeds meer elkaars tegenpolen of zullen die twee uiteindelijk toch meer samengaan?

Goed begrip voor elkaar begint met goed naar elkaar luisteren. Natuurlijk kunnen daardoor ook scenario’s bestaan waarin landschapsherstel hand in hand gaat met duurzamere transitie van de landbouw. Toerisme blijft evengoed mogelijk zonder een verdere ‘uitverkoop’ aan vakantieparkinvesteerdere. En het Heuvelland als ideale regio voor wandelaars en natuurkampeerdere: liggen daar geen schone kansen om het gebied met nieuw elan op de kaart te houden? Geven deze nog reden tot enig optimisme of is het hoofd al in de schoot gelegd?

We zijn dan nog ver weg van het *Nationale Park van Nederland* zoals Heimans dat voor zich zag, maar het Krijtland zoals hij het waarnam ligt ook al ruimschoots een eeuw achter ons. Het is dan ook de vraag in hoeverre het nog reëel is om daar nog enige vergelijking mee te maken en of Heimans nu nog iets van het landschap zou herkennen. Ofschoon het beeld van de Geul zelf tegenwoordig misschien wel gevarieerder is dan ooit tevoren, zijn de beheervarianten zeer divers en zonder veel samenhang. Arcadische landschappen vol bloemen, fruit en bossen, helder beekwater, vogelzang en een eeuwige zomer bestaan louter nog in het hoofd van utopisten.

Heimans’ Arcadië heeft desalniettemin altijd een belangrijke rol gespeeld bij terreinbeheerders om het Geuldal te behouden, concludeert Michiel Purmer in *Het landschap bewaard* (2018). ‘Als we iets uit het

verleden van het beheer van Natuurmonumenten kunnen leren, is het wel dat cultuurhistorische argumenten hier al meer dan zestig jaar een rol spelen. [...] Wanneer beslissingen nodig zijn, dan kan in het Geuldal het best gekozen worden voor die stukken waar de cultuurhistorische samenhang nog het sterkst is. [...] Het Geuldal was immers een samenhangend cultuurlandschap.'

Bijzonder hoogleraar vegetatiekunde Joop Schaminée beschouwt het huidige Zuid-Limburgse landschap vooral als een 'façadelandschap'. 'Het ziet er nog goed uit,' stelt hij, 'maar de inhoud is erg achteruitgegaan.' Dat neemt niet weg dat zijn kijk op de toekomst nog onverminderd hoopvol klinkt. 'Zolang de structuur er nog is en we de soorten hebben, is het nog te herstellen. Landschapsherstel kan soms wonderbaarlijk snel gaan.'²⁰

Net als Eli Heimans zijn wij bezoekers van het Krijtland. Met de dertien hoofdstukken van *Uit ons Krijtland* als routekaart, keren wij naar Epen terug om het Geullandschap opnieuw te bekijken. We trekken met Heimans door de dalen en volgen de paden naar het Onderste en Bovenste Bosch. Onderweg ontmoeten wij mensen die zich vanuit verschillende verantwoordelijkheden nauw bij het landschap betrokken voelen. Daartussendoor focussen we in de vorm van intermezzo's op een dertiental uiteenlopende onderwerpen die het gebied kenmerken. Tegelijk bezien we wat er veranderd is ten opzichte van Heimans' tijd en filosoferen we over het toekomstperspectief voor het Krijtland. Een van de vele vragen die we ons daarbij stellen is wat er voor huidige en komende generaties nog te leren valt van een meer dan honderd jaar oud boek. Brengt het slechts in herinnering hoe de natuur in het Geuldal door Heimans werd beschouwd, als *het ware Ultima Thule van Nederland, het zuidelijkste hoekje en ik durf te zeggen het mooiste van ons land?* Of vormt Heimans' verwondering de drijfveer voor herstel van wat we anders dreigen te verliezen?